

Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kaya BAYRAKTAR*

Giriş

MODERN MALİYE POLİTİKASI devletin vergi ve harcama politikaları ile bu ikisi arasındaki ilişkiden neşet eden bütçe ve hazine işlemleri üzerinde yoğunlaşır. Bu üç unsurun oluşturduğu kamu maliyesi (*finances publiques*) maliye ilmi ve maliye mevzuatı olarak iki şekilde incelenir. Maliye ilmi, devlet ve diğer kamu tüzel kişilerine ait gelirlerle giderleri, vergi, bütçe ve borç problemlerini daha çok teorik olarak ele alır, nasıl ve hangi şartlarda meydana geldiklerini ve aralarındaki ilişkileri açığa çıkarmaya çalışır. Maliye mevzuatı ise mali olaylarla ilgili kanun ve hükümleri içerir. Biz bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'ni inceleme konusu olarak ele alarak, vergi politikası ve bütçelerine ilişkin verilerle, mali yapı ve teşkilatlanma ile Osmanlı mali mevzuat hakkında bilgi veren çalışmalarını tanıtmaya çalışacağız.

Osmanlı mali tarihine ilişkin hayli sayıda çalışma yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak bunlar çoğunlukla 19. yüzyıla ait olduklarından Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihine ilişkin en açığa kavuşmuş devre bu yüzyıl olmuştur. Özellikle bütçelere ilişkin bu dönemden önceki devrelere ait rakamsal veriler süreklilik arz etmemektedir. Diğer yandan Osmanlı mali tarihine ilişkin yapılan çalışmaların en sağlıklı ve kayda değer olanlarının resmi Osmanlı arşivlerine dayalı olanları olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren merkeziyetçi yanı ağır basan, ekonomik ve sosyal hayatı belirli kurallar çerçevesinde düzenleyen bir organizasyon olarak mali teşkilatlanmasına da buna uygun biçimde şekil

* Dr., Kocatepe Üniversitesi Uşak İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

vermişti. 17. Yüzyıla kadar temelde askerî sınıfa mensup yöneticilerle bunların hizmetlilerinin harcamalarını karşılamayı önceleyen ve bu noktada devlet müdahalesinin kesin olarak belirginleştiği bir organizasyon idi. Bu yüzyıldan itibaren dünyada ve Avrupa'da meydana gelen iktisadi ve siyasi gelişmelerin de etkisiyle özellikle vergi sisteminde reformlara gitmiş, gelişmelere, mali örgütlenme ve mekanizmalarda yeniden yapılanmaya giderek, uyum sağlamaya çalışmıştır. Bir şekilde 18. yüzyıla kadar kendisini yenileyerek mali denge durumunu ve örgütlenmesini devam ettiren Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda tüm Avrupa'da yayılan sanayi devriminin de etkisiyle gelişen ve dünya siyasetinde gücün Atlantik'e kaymasının da etkisiyle, Batı'da uygulanan mali düzenleme ve örgütlenmeye yönelik yenilikleri Osmanlı topraklarında gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu yüzyıl Avrupa ile yakın temas ve mali sahalarda yeni gelişmelere ayak uydurma ile beraber bütçe dengesinin bozulduğu, mali bürokraside yolsuzluklarda artış, parasal istikrarsızlık, dış borçlanma süreci ve nihayet mali iflasın yaşandığı yüzyıl olmuştur.

Bu yüzyılı konu alan mali sistem ve gelişmelere dönük çalışmalar büyük oranda durum tespiti yapmakta olup, neden önceki yüzyıllarda görülen kendini yenileyebilme, günün koşullarına ayak uydurma başarısı, 19. yüzyılda gösterilememiş veya gösterildiyse neden bu refleksler bağımlılık ve idari zaafiyet olarak tezahür etmiştir, sorusuna cevap verememişlerdir. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı maliyesi üzerine hatırı sayılır sayıda çalışma yapılmış olsa da yukarıdaki sorulara kültürel, siyasal, toplumsal faktörleri de hesaba katarak geniş bir perspektiften cevap verilememiştir. Yine de bu alanda özellikle bütçelere ilişkin yapılan çalışmalar, Osmanlı mali tarihine ilişkin bilgi dağarcığımızı genişletmektedir. Dolayısıyla ileriki yıllarda yapılacak çalışmalarda da, değindiğimiz eksikliklerin giderilmesinde bu çabaların faydalı olacağı şüphesizdir.

Aşağıda usül olarak, Osmanlı maliyesine ilişkin yayınlanmış çalışmalarını klasik manada kitap, makale, Türkçe ve yabancı eser ayırımı yapmadan, *bütçeler*, *vergileendirme*, *'genel'*, *mali mevzuat* ve *'diğer'* olmak üzere beş başlık altında inceleyeceğiz. *Bütçeler* başlığı altında Osmanlı bütçeleri hakkında kaleme alınmış çalışmalar, *vergi* bölümünde Osmanlı vergi sistemi ve toplanan vergilere ilişkin yayınlanan incelemeler tanıtılacaktır. Üçüncü bölüm, Osmanlı Devleti'nin genel maliye tarihini ele alan daha geniş kapsamlı çalışmalara ayrılmıştır. *Mali mevzuat* başlığı altında ise Osmanlı mali mevzuatına dair yayınlardan bahsedilecektir. Son olarak *'diğer'* başlıklı bölümde Osmanlı iktisat tarihini genel hatlarıyla ele alan ve mali-

ye ile ilgili yukarıda bahsettiğimiz başlıkların da yer aldığı makale ve basılı eserlere değinilecektir. Her bir başlık altında tanıtılacak çalışmalar yayın diline göre Türkçe ve yabancı yayınlar alt başlıkları altında mümkün olduğunca basım yılı esas alınarak sıralanacak olup bunlara ilişkin verilecek dipnotlarda, eser isimleri italik puntolarla, makaleler ise turnak içinde gösterilecektir.

1. Bütçelere İlişkin Yayınlar

1.1. Türkçe Yayınlar

Darülfünun hocalarından Zühdü Bey'in, devletin gelir ve masraflarının tür ve miktarını belirleme ve onaylama hakkı demek olan bütçe hakkının Avrupa'da ve Osmanlı'da ortaya çıkışına ilişkin kaleme aldığı bir makale bu konuda karşılaştığımız en erken tarihli çalışmadır.¹

İlki Rumi 1327/Miladi 1911 yılında Maliye Bakanlığı tarafından eski harflerle 3 cilt olarak çıkarılan *İhsâiyât-ı Maliye Mecmuası*², Osmanlı Devleti'nin 1325-1327 mali yılları (1 Mart 1909-1911) arası genel gelir ve giderlerini gösteren ayrıntılı bütçelerini ihtiva etmektedir. Bu üç ciltten en mühimi olan 1909 tarihli ilk ciltte ayrıca, Tanzimat öncesi ve sonrası mali teşkilatlanma, dolaylı ve dolaysız toplanan vergilere, harçlara ve gelir kalemleriyle masraf kalemlerine ait tarihî bilgiler ve bu gelirlerin 25 yıllık tutarları tablolar halinde verilmiştir. Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin mali yılı bütçeleri yine sene sene seri olarak ayrı basımlar halinde yayınlanmıştır.³

Maliye Bakanlığı ayrıca *Devlet-i Osmaniye Bütçeleri* adıyla 9 cilt halinde 1909-1918 mali yıllarına (1913 yılı hariç) ait bütçeleri yayınlamıştır. Yine aynı bakanlık tarafından 1326-1328/1910-1912 mali yıllarına ait genel mali hesaplara ilişkin 3 cilt halinde kitapçıklar basılmıştır.⁴

Osmanlı maliyesine ilişkin özelde klasik dönem Osmanlı mali bütçeleri üzerine özgün çalışmalar veren ilk isim Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda 1953-1957 yılları arasında resmî arşiv belgelerine dayalı bir dizi bütçe örneklerini makaleler

1 ZÜHDÜ BEY, "Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışı", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, (çıkaranlar: Ahmet ŞUAYİB, Rıza TEVFİK, Mehmed CAVİD), 2. sene, İstanbul 1325, cild 1, no: 13, ss. 42-65; no: 14, ss. 257-288; no: 15, ss. 399-413,

2 *İhsâiyât-ı Maliye -I-III cilt*, (yayımlayan) Maliye Nezareti, Matba-ı Âmire, İstanbul 1325-1327.

3 Örneğin, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1304 Sene-i Maliyesi Sal Muhasebesidir*, Dersaadet 1309.

4 *Hazine Hesab-ı Umumi -1326-1328*, Maliye Nezareti, İstanbul 1330-1333.

halinde ayrıntılarıyla vermiştir.⁵ Osmanlı bütçelerine ilişkin sözkonusu çalışmalar, yazarın Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin diğer yayınlarıyla beraber 2000 yılında 2 cilt halinde İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Araştırmaları Merkezi tarafından tıpkı basım olarak yeniden toplu halde yayınlanmıştır.⁶ Barkan, Osmanlı bütçelerine ilişkin ilk çalışmasında önce Osmanlı bütçelerinin mahiyeti ve modern bütçe örneklerinden farkını belirtip, özelliklerini izah ettikten sonra H. 933-934 /M. 1527-28 mali yılına ait bütçe örneğini ayrıntılı halde vererek yorumlamıştır. Barkan bundan sonra H. 954-955/M. 1547-48; H. 974-975/M. 1567-68 ve H. 1079-80/M. 1669-70 mali yıllarına ait üç bütçe örneğini daha İktisat Fakültesi Mecmuası'nda arşiv vesikalarından yola çıkarak yayınlamıştır.

Osmanlı bütçelerine ait çalışmalar yapan bir başka iktisat tarihçisi Halil Sahillioğlu'dur. Yazarın Osmanlı mali bütçeleri hakkında kaleme aldığı en erken tarihli makalesi *İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda "Savaş Yılı Buhranları" adıyla yayınlanmıştır.⁷ Osmanlı maliyesinin güneş ve ay yılına göre iki türlü işletilmesinden kaynaklanan karışıklıktan yola çıkarak kaleme aldığı makalede Sahillioğlu, ay ve güneş takvimleri arasındaki 11 günlük farktan dolayı her 33 yılda bir Osmanlı maliyesinde yaşanan sıvış (kaynama) yılı buhranlarına dikkat çekmiş, özellikle ekonomi nakdileştirilme ve İmparatorluk duraklama ve gerileme dönemlerine girdiğinde oldukça ciddi sorunlarla karşılaşıldığını resmî devlet belgeleriyle açığa çıkarmıştır.

Sahillioğlu'nun bir başka makalesi "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri" başlıklıdır.⁸ Yazar Başbakanlık Os-

5 Ömer Lütfi Barkan "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine Dair Notlar-1", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İ.Ü.İ.F.M.)*, 15. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 238-250; "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", *İ.Ü.İ.F.M.*, 15. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1953-Temmuz 1954, ss. 251-329; "Osmanlı İmparatorluğu 'Bütçe'lerine Dair Notlar-2", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 193-224; "H. 1079-1080 (M. 1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 225-303; "H. 1070-1071 (M. 1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İ.Ü.İ.F.M.*, 17. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1955-Temmuz 1956, ss. 304-347; "H. 954-955 (M. 1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, 19. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1957-Temmuz 1958, ss. 219-276; "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, 19. Cilt, no: 1-4, sene Ekim 1957-Temmuz 1958, ss. 277-322.

6 Ömer Lütfi BARKAN, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi -Tetkik ve Makaleler-* 2 cilt, (yayına hazırlayan: Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyat Araştırmaları Merkezi Yayını No. 3, İstanbul 2000.

7 Halil SAHİLLİOĞLU, "Sıvış Yılı Buhranları", *İ.Ü.İ.F.M.*, 27. Cilt, no. 1-2, 1967-68, ss. 75-111.

8 Halil SAHİLLİOĞLU, "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, cilt II, Ankara 1981, ss. 1389-1406.

manlı Arşivleri'nde bulunan *Ecnâs-ı Nukûd ve Erkam Defterleri* serisinden çıkardığı hazine gelir ve gider hesaplarını yayınlamıştır. Sahillioğlu bu makalede ayrıca, günlük ruznâmçe defterleri ile bütçelerin nasıl okunması gerektiği, bu iki kaynaktaki verilerin karşılaştırılması ve gerçek sonuçlara nasıl ulaşılabileceği konularında açıklayıcı bilgiler vermiştir.

Sahillioğlu'nun diğer bir çalışması Osmanlı bütçelerine ilişkindir. Her ne kadar bu konuda Barkan'dan sonra gelse de Sahillioğlu, bilinen en erken tarihli Osmanlı bütçesini arşiv kaynaklarına dayanarak ortaya koyan Osmanlı tarihçisidir. Sahillioğlu H. 930-931/M. 1524-25 mali yılına ait bütçe örneğini Topkapı Sarayı Arşivi'nden çıkararak makale halinde yayınlamıştır.⁹ Sahillioğlu bu seneye ait bütçeyi vermeden önce giriş mahiyetinde Osmanlı bütçelerinin özelliklerini sıralayıp, açıklayıcı bilgi verdikten sonra o yıla ait bütçe gelir-gider kalemlerini ve bunların nerelerden kaynaklandığını izah etmiştir.

17. ve 18. yüzyıl Osmanlı bütçelerine ilişkin arşiv kaynaklarına dayanarak hazırlanmış önemli bir inceleme de Ahmet Tabakoğlu'na aittir.¹⁰ Yazar önce o zamana kadar yayınlanmış Osmanlı bütçelerini tanıttikten sonra bu yüzyıllara ait bütçelerin özelliklerini ve bunların içerdikleri kalemleri sıralamıştır.

Osmanlı maliyesi hakkında kitap ve makaleleriyle öne çıkan Yavuz Cezar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde karşılaştığı bir belgeden yola çıkarak Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk yıllar olan 1840 ve 1841 yılı bütçelerinin gelir ve giderler hesapları, bunların hazırlanmasında karşılaşılan sorunlar ve problemleri aşmaya yönelik yöntemleri ortaya koymuştur.¹¹

Tanzimat dönemi Osmanlı maliyesini, özellikle Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçe hesaplarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanarak ele alan Tevfik Güran'a ait bir çalışma önce *Belgeler* dergisinde çıkmış¹², daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından 1989 senesinde ayrı basım halinde yayınlanmıştır.¹³ Eserde, Tanzimat'ın ilanından itibaren devletin gelir ve giderlerinin tespit edilmesinin modern bütçe uygulamalarına doğru evrildiği süreçle birlikte 1258-1277 mali yılları (miladî 1842-1862) arasında ha-

9 Halil SAHİLLİOĞLU, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İ.Ü.İ.F.M.*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41. Cilt. no. 1-4, 1985, ss. 415-452.

10 Ahmet TABAKOĞLU, "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, 41. Cilt, no. 1-4, 1985, ss. 389-414.

11 Yavuz CEZAR, "Tanzimat'ta Mali Durum", *İ.Ü.İ.F.M. Cavit Orhan Tütengil'e Armağan*, Özel sayı 2, cilt 38, sayı 3-4, 1984, ss. 291-342.

12 Tevfik GÜRAN, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", *Belgeler*, cilt XIII, sayı 17, 1988, ss. 213-362.

13 Tevfik GÜRAN, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

zırlanan bütçelerin gelir ve gider kalemlerinin yıllar itibariyle rakamsal büyüklükleri ve bunların izledikleri seyir yer almaktadır. Tevfik Güran'ın bütçelerle ilgili bir başka çalışması yukarıda sözü edilen eserin bir devamı niteliğini de taşıyan, Tanzimat dönemi bütçelerini 1875 yılına kadar getiren makalesidir.¹⁴

Osmanlı bankacılık ve finans tarihi hakkında bir dizi makale ve basılı eseri yayımlanan Haydar Kazgan da, *Toplum ve Ekonomi* dergisinde Fuat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Şubat 1862 tarihinde sunduğu ve maliyenin mevcut durumu, sorunlar ve alınması gereken tedbirlerle beraber arzettiği 1861 tarihli bütçeyi incelemiştir.¹⁵

Erol Özvar'ın arşiv belgelerinde yeralan 1634-35 yılına ait bir Rum Eyaleti bütçesini etüd ettiği çalışma bütçeler konusunda yapılan bir başka incelemedir.¹⁶

Bunlardan başka, Osmanlı maliyesi ve vergi sistemine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Abdüllatif Şener'in Osmanlı bütçeleriyle ilgili bir makalesi¹⁷ de burada zikredilebilir.

1.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı bütçelerini ele alan ve yabancı dilde hazırlanmış tespit edebildiğimiz ilk çalışmada ise Engin Deniz Akarlı imzası vardır. Yazar, Princeton Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin¹⁸ bir yan ürünü olarak nitelendirdiği makalesinde¹⁹ Abdülhamit döneminde bütçelerin hazırlanış süreciyle, bunlara ilişkin gelir ve gider kalemlerini açıklamış, ayrıca bürokrasideki yolsuzluklara, Avrupa'nın gümrükler ve dış borçlar yoluyla Osmanlı üzerinde uyguladığı iktisadi ve mali boyunduruğa değinmiştir. Yazar çalışmanın sonunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile yayınlanmış Osmanlı

14 Tevfik GÜRAN, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *İ.Ü.İ.E.M.*, cilt 49, 60. yıl Özel Sayısı, 1988, ss. 79-95.

15 Haydar KAZGAN, "Fuat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e Sunduğu Şubat 1862 tarihli 1861 Yılı Bütçe Gelir ve Giderleri Gerekçesi ve Yorumu", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 3, Nisan 1992, ss. 175-192.

16 Erol ÖZVAR, "Rum Eyaleti'ne ait H. 1043-44/M. 1634-35 Tarihli Bütçenin Tahlili", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 150-157.

17 Abdüllatif ŞENER, "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 99, 1988, ss. 70-74.

18 Engin Deniz AKARLI, *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II: Origins and Solutions*, Princeton University, 1976.

19 Engin Deniz AKARLI, "1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları", *İ.Ü.İ.E.M.*, Cavit Orhan Tütengil'e Armağan, Özel Sayı 1, cilt 38, sayı 1-2, 1982, ss. 225-254.

bütçelerini referans alarak, 1872-1916 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderlerini, bunlardaki yıllık değişimleri tablolar halinde vermiştir. Akarlı'nın bu makalesi on yıl sonra *Middle Eastern Studies* dergisinde farklı bir başlıkla çok az değişiklikler yapılarak tekrar yayınlanmıştır.²⁰

Shaw'ın *Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*²¹ başlıklı makalesi yabancı bir araştırmacı tarafından kaleme alınmış Osmanlı bütçelerine ilişkin önemli bir kaynaktır. Tamamen Osmanlı arşivlerine dayanan bu çalışmada Shaw, mali 1276-1327 yılları (1860-1911) arası hem bir bütün olarak hazinenin gelir ve masraflarını hem de bakanlıkların harcamalarıyla, idari, askerî, bayındırlık, sosyal vb. giderleri ayrı ayrı istatistikî rakamlarla tablolar halinde göstermiştir.

II. Mehmet dönemine ait bir Osmanlı bütçesini konu alan Almanca bir çalışma Hans Georg Majer'e aittir.²² İlk olarak *Der Islam* dergisinde yayınlanan makale daha sonra Ege Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri dergisinde Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.²³ Majer çalışmasında, İtalyan İacopo di Promontorio adlı bir kişinin Fatih'in son 10 yıllık saltanatına rastlayan döneme ait kaleme aldığı bir bütçe örneğini tanıtmıştır.

2. Vergi Sistemine ve Vergilere İlişkin Yayınlar

2.1. Türkçe Yayınlar

Osmanlı mali tarihine ilişkin ilk Türkçe eser Süleyman Sûdî'nin (1835-1896) H. 1306-07/ M. 1889-90 yıllarında basılan *Defter-i Muktesid (İktisatçıların Defteri)* adlı Osmanlıca çalışmasıdır.²⁴ Yaşamı boyunca devletin gelir-gider işlerinin takip edildiği *Defterdarlık, Muhasebe* ve *Varidat* kalemlerinde hizmet veren yazar, eserini üç cilt halinde hazırlamış ancak tek bir kitap halinde yayınlanmıştır. Osmanlı vergi düzenine ilişkin olan bu eserin 145 sayfalık birinci cildinde fasıllar halinde iktisat, tekâlîf, fütûhât ve şerâit bütçeleri adı altında kavramsal izahlar yapılmıştır. Sırayla 145 ve 209 say-

20 Engin Deniz AKARLI, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909", *Middle Eastern Studies*, vol 28, no. 3, July 1992, ss. 443-476.

21 Stanford. J. SHAW, "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 9, 1978, ss. 373-378.

22 Hans Georg MAJER, "Ein Osmanisches Budget aus der Zeit Mehmeds des Eroberers", *Der Islam*, cilt 59, 1982, ss. 40-63.

23 Hans Georg MAJER, "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 3, 1987, ss. 115-140.

24 SÜLEYMAN SÜDÎ, *Defter-i Muktesid*, Dersaadet 1306-1307

falık ikinci ve üçüncü ciltlerde önceki ciltte anlatılan vergi (*tekâlif*) mevzuu, vasitasız ve vasıtalı vergiler şeklinde ayrıntılı olarak bölümlendirilerek Osmanlı mali sistemindeki mahiyetleri, yükümlülere tanzimi ve tahsilleri üzerine kayda değer bilgiler verilmiştir. Osmanlı vergi sistemi üzerine yapılmış ilk eser olması ve kavramsal izahların değeri noktasında Süleyman Sudi'nin çalışması önemli bir başvuru çalışmasıdır. Bu eser 1996 yılında Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal tarafından Latin harflerine çevrilerek aynen yayınlanmıştır.²⁵

Osmanlı vergi sistemine dair en eski ikinci eser Abdurrahman Vefik'in (Şubat 1857-Eylül 1956) *Tekâlif-i Kavâidi* (2 cilt)²⁶ adlı yine Osmanlıca eseridir. Abdurrahman Vefik Osmanlı İmparatorluğu'nda muhasebe ve maliye kalemlerinde birçok defalar hizmet vermiş, değişik zamanlarda maliye nazırlığı görevinde bulunmuştur. Vefik, Mayıs 1909'da kurulan *Maliye Mektebi*'nde de iki yıldan fazla bir süre *Tekâlif-i Osmâniye Kavâidi ve Tarih-i Mâli-i Osmâni* derslerini vermiştir. Abdurrahman Vefik'in 1328/1912 tarihinde Maliye Mektebi'nde okutulmak üzere hazırladığı *Tekâlif-i Kavâidi* adlı eseri ilk olarak Neşet Çağatay tarafından sadeleştirilerek basıldıktan²⁷ sonra, Maliye Bakanlığı'nca aynen Latin harflerine çevrilerek tek cilt halinde yayınlanmıştır.²⁸ Eserin birinci cildinde Abdurrahman Vefik Tanzimat'tan evvel mevcut olan şer'î ve örfî vergileri Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan evvel ve sonra olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Yine aynı ciltte takip eden sayfalarda Osmanlı mali teşkilatlanmasını ele alarak resmî ünvanları, maliye ile ilgili işlevleri bağlamında tanıtmıştır. Bu cildin son kısmında, Tanzimat'a kadar geline dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihine ait kısa bilgiler verilmiştir. Eserin ikinci cildinde ise Tanzimat'tan sonra vergi sistemindeki değişimle beraber yeniden tasnif edilerek şekil verilen dolaylı ve dolaysız vergiler hakkında tanım, tevzi ve bunların tahsili konusunda genel mahiyette bilgiler verilerek çalışma tamamlanmıştır. Abdurrahman Vefik'in bu eseri, Süleyman Sudi'nin çalışmasına göre daha geniş kapsamlı olmasına rağmen, S. Sudi'nin ele aldığı vergi meselelerinde konulara vukufiyeti belirgindir. Abdurrahman Vefik'in Osmanlı mali tarihini konu alan *Târih-i Mâli*²⁹ adlı diğer eseri de yine Maliye Bakanlığı tarafından birkaç yıl önce basılmıştır.

25 SÜLEYMAN SÜDİ, *Defter-i Muktesid -Osmanlı Vergi Düzeni-*, çev. Ali Ünal, Isparta 1996.

26 ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif-i Kavâidi*, Dersaadet 1328, 324 s.

27 Abdurrahman Vefik SAYIN, *Tekâlif-i Kavâidi*, (sadeleştiren Neşet Çağatay), Türkiye İş Bankası Yayını, 1980.

28 Abdurrahman Vefik SAYIN, *Tekâlif-i Kavâidi, -Osmanlı Vergi Sistemi-*, çev. F. Hakan Özkan, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Kurulu Başkanlığı, Ankara 1999.

29 ABDURRAHMAN VEFİK, *Tarih-i Mali*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No. 356, Ankara 2000.

Cumhuriyet Türkiye'si'nin yetiştirdiği yaşayan en büyük tarihçilerimizden Halil İnalçık, Osmanlı'da müslüman ve gayrimüslim reâyâdan, hane başına yüklenen ve birtakım hizmetlerin karşılığı olarak, tahsil edilen *çift-resmi* ve hristiyanlardan baş vergisi adı altında alınan *ispençeyi* ve bunların türevleri olan vergileri köken ve mahiyet itibarıyla incelemiştir.³⁰ Daha çok Fatih Kanunnamesi referans alınarak yapılan bu inceleme ilk dönem Osmanlı vergi sistemi hakkında temel bir başvuru kaynağıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim reayadan alınan cizye vergisine ilişkin bir çalışmaya, Osmanlı iktisadi ve mali tarihine dair çok sayıda araştırma yapan Ömer Lütfi Barkan imza atmıştır.³¹ Yukarıda bütçelerle ilgili çalışmalarına değindiğimiz Barkan'ın bu makalesi kitap boyutlarında oldukça geniş kapsamlı bir incelemedir. Barkan, 15. yüzyılın son çeyreğine tesadüf eden dönemde Osmanlı topraklarında tahsil edilen cizye vergisinin miktarlarını arşiv belgelerinden derleyerek vermiştir.

Osmanlı vergi sistemi hakkında değerli çalışmalardan biri de İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde İslam-Türk Medeniyeti Tarihi hocalığı yapmış olan Ziya Kazıcı'ya aittir.³² Kazıcı, eserinde Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar tatbik edilen şer'î vergi uygulamasını incelemiştir. Beş bölümden oluşan kitapta önce İslam vergi hukukunun kaynakları ve uygulamaya konan vergi kalemleri tanıtıldıktan sonra ikinci bölümde Osmanlı topraklarında izlenen vergilendirmenin arka planı ve çeşitli adlar altında alınan şer'î vergilerin ayrıntılı izahı verilmiştir. Üçüncü bölümde kısaca örfi vergiler, dördüncü bölümde Osmanlı Devleti'nde uygulanan vergi muafiyeti ve bundan yararlanan kesimler anlatıldıktan sonra beşinci ve son bölümde kısa olarak Osmanlı vergi hukukunun İslam vergi hukuku ile irtibatı incelenmiştir. Az da olsa Osmanlı arşivlerinden yararlanılarak hazırlanan eser, Osmanlıca ve Arapça basılı ikincil kaynaklara da genişçe yer verdiğiinden bir başvuru çalışması olmayı hak etmektedir.

Osmanlı vergi düzenine ilişkin çalışmalarıyla bilinen Abdüllatif Şener'in yoğun biçimde arşiv kaynakları ve eski harflerle basılı eserlere referans yaptığı *Osmanlı Vergi Sistemi*³³ adıyla yayınlanan çalışması bu konuyla ilgili yararlanılması gereken kaynakların ilk sıralarında yer alıyor. Ay-

30 Halil İNALCIK, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, cilt XXIII, 1959, ss. 575-610. Bu inceleme daha sonra Halil İnalçık'ın çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerinin derlendiği bir kitapta yayınlanmıştır. Bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu -Toplum ve Ekonomi-*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 31-65.

31 Ömer Lütfi BARKAN, "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, cilt 1, sayı 1, 1 Ocak 1964, ss. 1-117.

32 Ziya KAZICI, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977.

33 Abdüllatif ŞENER, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

nı zamanda Şener'in doktora tezi olan bu eserde, Tanzimat sonrası yeni vergi ve bütçe mevzuatı, mali teşkilatlanma, Osmanlı bütçelerindeki vergi kalemleri ve bunların mevzuata dair geçirdikleri dönüşüm irdelenmiştir. Ayrıca son bölümde Tanzimat dönemi vergi anlayışındaki değişimin nedenlerine değinilerek toplanan vergi gelirlerinin rakamsal boyutları tablolar vasıtasıyla açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Mehmet Genç'in Osmanlı iktisat tarihinin can alıcı konu başlıkları üzerindeki sis perdesini aralayan ve her biri klasikleşen çalışmalarından en sonuncusu Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisi*'nin "iltizam" maddesinde yer alan yazısıdır.³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin yoğun şekilde kullanıldığı incelemede, *iltizam* kavramının sözlük anlamı verildikten sonra tarih boyunca görülen uygulamalardan yola çıkılarak genel bir tanım yapılmıştır. Daha sonra iltizam sisteminin uygulanışı, geçirdiği dönüşümler ve iltizam sisteminin vergi gelirleri açısından etkileriyle sonuçları irdelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim halktan fert başına toplanan *cizye* vergisi hakkında da C.H. Becker³⁵ ve Halil İnalçık'ın³⁶, toprak mahsullerinden alınan *öşür* vergisine dair A. Grohmann ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamayı Ö. L. Barkan'ın³⁷ hazırladığı ve beraber yayınlanan incelemelerine müracaat edilebilir. Yine Coşkun Çakır'ın Tanzimat dönemi yeni vergi uygulamaları sırasında halkın tepkilerini ele aldığı makalesi³⁸ arşiv kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmış orijinal bir çalışmadır.

Nihayet Osmanlı vergi sistemi ve uygulamaları hakkında Neşet Çağatay³⁹, Şinasi Altundağ⁴⁰, Lütfi Güçer⁴¹, Yavuz Ercan⁴², Fethi Gedikli⁴³ ve Eftal Batmaz'ın⁴⁴ makaleleri zikredilebilir.

34 Mehmet GENÇ, 'İltizam', *İslam Ansiklopedisi*, cilt 22, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 154-158.

35 C.H. BACKER, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi 1977, cilt 3, ss. 199-201.

36 Halil İNALCIK, "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 45-48.

37 A. GROHMANN - Ö. L. BARKAN, "Öşür", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, cilt 9, 1997, ss. 482-488. Barkan'ın hazırladığı kısım daha sonra muhtelif makalelerinin bir araya getirildiği hacimli bir eserde tekrar yayınlanmıştır. Bkz. Ö. L. BARKAN, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, ss. 799-804.

38 Coşkun ÇAKIR, "Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Vergi İhtilalleri", *İ.Ü.İ.F.M.*, cilt 52, sayı 1, 2001, ss. 71-95.

39 Neşet ÇAĞATAY, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt V, sayı 1-5, 1947, ss. 483-511.

40 Şinasi ALTUNDAĞ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt V, Sayı 1-5, Ankara 1947, ss. 189-197

2.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim reâyâdan alınan cizye vergisine ilişkin bir eser Boris Christoff Nedkoff'a aittir.⁴⁵ Daha sonra bu küçük hacimli eser Şinasi Altundağ tarafından Türkçe'ye çevrilerek *Bellekten* dergisinde yayınlanmıştır.⁴⁶ Yazar eserine cizyenin İslam ülkelerindeki tatbikatından başlayarak tarihî bir perspektif sunduktan sonra, Osmanlı'daki cizye uygulamasını tahlil etmiş ve ardından Vidin Sancağı'na ait 1699 ve 1709 tarihli iki orijinal vesikayı (*berat*) incelemiştir. Yazar beratlarda, maliyenin en sıkı zamanlarında bir yandan vergilerin tam olarak tahsil edilmesi istenirken diğer yandan halka zulmedilmemesi ve adalete uygun davranılması gerektiğinin vurgulandığını ifade ediyor.

Osmanlı vergi sistemine ilişkin yapılan çalışmalardan biri Lajos Fekete'nin 1943 senesinde yayınlanan Macarca *Az Esztergomi szandzsak 1570 Evi Adoösszeirasa*, (Ostrogon Sancağı'nın 1570 Yılı Vergi Tahriri) adlı eseridir. Bu kitabın sadece önsözü Sadrettin Karatay tarafından tercüme edilip *Bellekten*'de yayınlanmıştır.⁴⁷ Fekete, Türklerin gayrimüslim halkın yaşadığı yerleri fethettikten sonra o bölgenin vergi kayıtlarını nasıl düzenlediklerini ve özelde Macaristan'ın kuzeybatısında kalan Ostrogon (Estergon) Sancağı'nın 1570 yılında yapılan vergi tahririni ele almıştır. Onaltıncı yüzyılın ortalarıyla 17. yüzyılın ortaları arasındaki zaman diliminde genel olarak Macar Krallığı'nın Osmanlılar tarafından vergilendirilmesini konu alan bir çalışma⁴⁸ da maliye literatüründe yerini almıştır.

Osmanlı vergi tarihi ile ilgili Stanford J. Shaw'ın *The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms And Revenue System*⁴⁹ başlıklı (19. Yüzyıl'da Os-

41 Lütfi GÜÇER, XVI-XVII. ASIRLARDA Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964.

42 Yavuz ERCAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, cilt LV, sayı 213, Ağustos 1991, ss. 371-391.

43 Fethi GEDİKLİ, "Osmanlı'da İltizam ve Mukataa", *Çerçeve*, Yıl 4, sayı 15, Ağustos-Ekim 1995, ss. 147-150.

44 Eftal BATMAZ, "İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt XVIII, sayı 29, Ankara 1997, ss. 39-50.

45 Boris Chrisstoff NEDKOFF, *Die Gızya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich –mit Besonderer Berücksichtigung von Bulgarien-*, Leipzig 1942, 55 s.

46 Boris Chrisstoff NEDKOFF, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", *Bellekten*, cilt VIII, sayı 32, Ankara Birinci Teşrin 1944, ss. 599-652.

47 Lajos FEKETE, "Türk Vergi Tahrirleri", *Bellekten* cilt XI, sayı 42, Ankara 1947, ss. 299-328.

48 Klara HEGYL, "Macar Krallığı'nda Osmanlı Vergilendirmesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1929, ss. 142-149.

49 Stanford J. SHAW, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms And Revenue System", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 6, 1975, ss. 421-459.

manlı Vergi Reformları ve Gelir Sistemi) çalışması en kayda değer makalelerden biridir. Büyük oranda Osmanlı arşivlerinden yararlanılan Shaw konuya genel bir tespitle giriyor. Yazara göre, Tanzimat sonrası Osmanlı vergi reformlarının özü, klasik dönemdeki tarım gelirlerine dayanan vergi gelirlerinin, Tanzimat sonrası şehirli zenginlerden toplanan vergilere dönüşmesidir. Yazar ilerleyen sayfalarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat sonrası, eskiden beri alınmakta olan vergilerin geçirdiği değişimi ve yeni dönemde yaratılan vergi kalemlerini, kurumsal dayanaklarının oluşturulması süreciyle beraber tek tek ele alarak açıklık getirmektedir. Shaw'ın bu makalesi daha sonraki yıllarda *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'nde Ahmet Günlük tarafından kısmen çevrilerek yayınlanmıştır.⁵⁰

Osmanlı vergi sistemindeki değişikliklerle ilgili bir çalışma⁵¹ da Halil İnalçık'a aittir. 1600-1700 yılları arasında Osmanlı Devleti'ndeki askerî ve mali değişimi ele alan İnalçık, mali vecheyle ilgili kısımda 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı mali sisteminde yer alan vergi kalemleriyle, vergi toplama yöntemlerindeki değişim ve yeni vergi uygulamalarını incelemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda alınmakta olan belirli vergilere dair bir başka çalışma Bruce Mc Gowan'a aittir.⁵² Yazar beş bölümde ele aldığı eserin üçüncü bölümünü 1700-1815 arası dönemde Balkanlar'da gayrimüslim halktan alınan cizye vergisine ve bunun miktarına ilişkin verilere ayırmış, dördüncü bölümde ise 1641-1834 yılları arasında Balkanlar ve Anadolu'da reâyâdan alınan avarız ve nüzul vergilerini incelemiştir. Son bölümde Makedonya topraklarında çiftliklerde uygulanan vergileme usulü üzerinde durulmuştur.

3. Osmanlı Mali Tarihine İlişkin Genel Mahiyette Yayınlar

3.1. Türkçe Yayınlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tarihini genel hatlarıyla ele alan bir yayın Ziya Karamursal'a aittir.⁵³ Daha önce 1940 yılında Türk Tarih Kuru-

50 Stanford J. SHAW, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 4, çev. Ahmet Günlük, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 934-946.

51 Halil İNALCIK, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum VI*, 1980, ss. 283-337.

52 Bruce Mc GOWAN, *Economic Life in The Ottoman Europe Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981.

53 Ziya KARAMURSAL, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, VI-II. Seri, No: 11, Ankara 1940.

mu tarafından basılan eser, 1989'da aynı kurum tarafından tekrar yayınlanmıştır. Aşağıda yeri geldiğinde değineceğimiz Belin'in eserindeki, yazım düzeni ve konuların işleniş tarzına oldukça benzeyen Karamursal'ın çalışması dokuz kısımdan oluşmaktadır. Sözkonusu kısımlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 19. yüzyılın ortalarına kadar mali vaziyetinde ortaya çıkan iniş çıkışlar, muhtelif vergilerin tahsili, yayınlanan ilk bütçe benzeri gelir-gider cetvelleri vb. konulara değinilmiştir.

Osmanlı maliyesi üzerine çalışan bir başka iktisat tarihçisi Ahmet Tabakoğlu'dur. Tabakoğlu'nun *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*⁵⁴ adıyla 1981 yılında hazırladığı doktora tezini genişleterek yayınladığı kitabı, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi açıdan duraklama döneminden gerileme aşamasına evrildiği 1680-1750 yılları arasındaki mali tarihine ilişkin arşiv belgelerine dayalı önemli bir başucu eseridir. Tabakoğlu altı bölüme ayırdığı çalışmasının birinci ve ikinci bölümlerinde Osmanlı mali örgütlenmesini, teşkilat dairelerinin tanıtımını yapmış ve muhtelif yıllara ait gelir-gider hesaplarını bütçeler ve ruznâmçe kayıtları ışığında vermiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde devletin gelir kaynakları ve muhtelif yıllara ait miktarlarıyla bu gelirlerden mahsup adıyla ayrılan gider kalemlerine değinilmiştir. Tabakoğlu çalışmasında ayrıca, mali buhranlara neden olan savaşlar ve daha önce Sahillioğlu'nun da dikkat çektiği sıvış (kaynama) yılı krizleri ve bu sorunlara çözüm bulmak üzere başvurulan çareleri son iki bölümde ayrıntılı olarak ele almıştır. Çalışmayı somut hale getiren en önemli kısım ise Osmanlı arşivlerinden elde edilen bütçe rakamlarının yer aldığı 'ekler' kısmıdır. Ayrıca yazarın maliye tarihimize ilişkin bir başka çalışması, Yeni Türkiye yayınları tarafından basılan *Osmanlı Ansiklopedisi*'nde yer almaktadır.⁵⁵

Osmanlı mali sistemi üzerine çalışmalar yapan diğer bir iktisat tarihçisi Mehmet Genç'tir. Maliye ile ilgili üç temel makalesi olan Genç, iltizam sisteminin yanında ve bu sistemin zararlarını bertaraf etmek üzere, 1695 yılında ekonominin ve mali sistemin nakdileşmesine paralel olarak vergi gelirlerini toplamak üzere uygulamaya konan mâlikâne sistemini incelemiştir.⁵⁶ İkinci makalesi sözünü ettiğimiz ilk makalesinden hareketle sorul-

54 Ahmet TABAKOĞLU, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Ekonomisi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.

55 Ahmet TABAKOĞLU, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.125-135.

56 Mehmet GENÇ, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", (ed.) Osman Okyar, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Hacettepe Yayınları, Ankara 1975, ss. 231-296.

muş bir sorudan ortaya çıkmıştır.⁵⁷ Buna göre Mehmet Genç, Osmanlı Devleti'nin, mâlikane sistemini uyguladığı 18. yüzyıl boyunca, vergi gelirlerindeki değişmelerin iktisadi faaliyetlerdeki seyirle ilişkisini tespit etmeye çalışmıştır. Bu noktada Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın ilk üç çeyreğinde gelişen dış ticarete paralel olarak yerli üretimin arttığı, bu tarihten sonra ise üretimin düşmeye başladığı dolayısıyla yerleşik kanının aksine Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sanayi üretimi üzerindeki etkisini 19. yüzyılın ortalarında değil bu yüzyılın ilk yıllarında göstermeye başladığı sonucuna varmıştır. Genç'in mali düzenlemelere ilişkin üçüncü makalesi⁵⁸ iltizam ve mâlikane sistemlerinin uygulanmasına geçişle beraber vergilerin nakdileşmeye doğru evrildiği süreçte 1775 yılında tatbik sahasına konan ve bahsedilen sistemlerin tıkanmaya başladığı noktada devreye sokulan *eshâm* uygulaması üzerinedir. Her üç makale de tamamen arşiv kaynaklarından yola çıkılarak hazırlanmış olup, Osmanlı mali tarihinin yeterince aydınlatılmamış bu örnek uygulamalarının sonuçları hakkında perdeleri aralamıştır. Nihayet bu çalışmalar yoğun emek ve birikimin ürünleri olarak Osmanlı mali tarihi incelemelerinde müstesna yerlerini almıştır.

Osmanlı mali tarihine ilişkin diğer önemli bir çalışma Yavuz Cezar tarafından yayınlanmıştır.⁵⁹ Ahmet Tabakoğlu'nun yukarıda tanıtmaya çalıştığımız eserinin tarihsel olarak âdeta bir devamı sayılabilecek olan ve Osmanlı arşivlerinden faydalanılarak kaleme alınan inceleme Tanzimat'a kadar getirilmiştir. Çalışmada Osmanlı maliyesinin unsurlarından olan çeşitli gelir kalemlerindeki dönüşüm, uzun savaşların getirdiği yükün ekonominin nakdileşmesine varan boyutları ve bu süreçte gelirleri arttırmaya yönelik başvuru ve uygulamaya konan yeni yöntemlerle beraber gelirlerin toplandığı devlet hazinesinin geçirdiği kurumsal dönüşümlere kronolojik olarak yer verilmiştir.

Osmanlı mali tarihine dair yukarıda bahsedilen çalışması dışında Yavuz Cezar'ın bu konuda çok sayıda makalesi de vardır. Bunlardan biri

57 Mehmet GENÇ, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, yıl 2, cilt 2, sayı 10, Şubat 1981, İstanbul ss. 33-77. Bu çalışma, "Association Internationale des Études de Sud-Européen" teşkilatının "Balkan ve Güneydoğu Avrupa Şehirleri ve Batı Avrupa'da Sanayi Devrimi" konusunda 22-27 Mart 1976 tarihleri arasında Hamburg'da tertiplendiği sempozyuma Genç'in sunduğu tebliğin, bazı değişiklik ve ilavelerle yapılmış tercümesidir.

58 Mehmet GENÇ, "Esham: İç Borçlanma", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 11, Türkiye, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 376-380.

59 Yavuz CEZAR, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

“Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi” başlıklı çalışmadır.⁶⁰ Yazarın daha önce yayımlanan makalelerinden ve mali tarihimize ilişkin yayınlanmış bilinen yerli ve yabancı ikinci kaynaklardan hazırlanan çalışma, Tanzimat öncesi ve ilanı sonrasında yürürlüğe konan yeni mali düzenlemeleri (mali-kane sistemi, çoklu hazine sistemine geçilmesi, eshâm uygulaması, kâime uygulaması vs.) kapsamaktadır.

Yavuz Cezar’ın maliye tarihine ilişkin bir çalışması da bürokraside Bâb-1 Âli’den dahi, daha fazla memur istihdam eden ve maliye teşkilatının en tepesinde yer alarak Osmanlı Devleti’nin bütçelerinin hazırlanmasında temel işlevi olan Bâb-1 Defteri’nin 18. yüzyıldaki yapısına açıklık getiren makalesidir.⁶¹ Bu çerçevede Bâb-1 Defteri’nin bu yüzyıldaki gelir ve gider departmanları sıralanmış ve 18. yüzyılın ikinci on yılında bu kurumda gerçekleştirilen başarısız yeniden yapılanma çabasına değinilmiştir. Çalışmada ayrıca Bâb-1 Defteri örgütlenmesi dışında kalan Ruznâmçe, Maliye ve Evkâf Kalemleri tanıtılmış ve Osmanlı bütçelerinin mahiyetiyle ilgili arşiv belgeleriyle, el yazması eserlere dayalı derli toplu açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Cezar’ın bu makalesi Osmanlı bütçeleri ve maliyesi üzerine çalışanlar için hayli önemli bir referans kaynağıdır.

Cezar yukarıda sözettiğimiz çalışmasının devamı niteliğinde olan bir başka makalesinde⁶², Bâb-1 Defteri’nin Tanzimat öncesinde geçirdiği değişimi yine ilk elden belgelerle aydınlığa kavuşturmaya çalışmıştır.

Cezar’ın mali tarihimize ilgili *Toplum ve Ekonomi* dergisinde yayımlanan son makalesi⁶³, 18. ve 19. yüzyıllarda taşradan toplanan ve kendisinin vergi yerine *katılım payı* olarak tanımladığı, kazalar bazında yöre halkı ve yetkililerince hazırlanan *Tevzi Defterleri* (salyâne defteri) uygulamasıdır. Cezar bu teşebbüsü, toplanan miktarlar açısından ayrı bir taşra maliyesi oluşturulması şeklinde değerlendirmektedir. Büyük ölçüde arşiv kaynaklarıyla hazırlanan bu çalışma, özgünlüğü kadar bakir bir alana uzanması

60 Yavuz CEZAR, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 924-933.

61 Yavuz CEZAR “Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş: XVIII. Yüzyılda Bâb-1 Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 4, Nisan 1993, ss. 129-160.

62 Yavuz CEZAR “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-1 Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 7, Ekim 1994, ss. 127-159.

63 Yavuz CEZAR “18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, sayı 9, Nisan 1996, ss. 89-144.

noktasında da hayli ilginç olup, araştırmacılar için yeni bir inceleme alanı sunmaktadır. Cezar'ın yukarıda sözü edilen makaleleri dışında aşağıda sadece adlarını vermekle yetineceğimiz Osmanlı mali uygulamalarına ilişkin üç makalesi⁶⁴ daha vardır.

Osmanlı maliyesi hakkında yakın tarihte yapılmış bir çalışma⁶⁵ Coşkun Çakır imzalıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden de faydalanılarak hazırlanan eserde Tanzimat öncesi ve sonrası gerçekleştirilen kurumsal ve mevzuata ilişkin düzenlemelere değinildikten sonra, bunların uygulamalarından kaynaklanan problemler hakkında bir bölüm açılmıştır. Ayrıca bu değişikliklere karşı halkın ve Osmanlı bürokratlarının tepkilerine de yer verilmiştir. Eserin özgün yanı, çalışmanın sonunda, Osmanlı aydınlarının merkezi iktidarın mali uygulamalarını hedef alan itirazlarıdır. *Yeni Osmanlı Hareketi* içinde yeralan Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın dönemin belli başlı gazetelerinde çıkan yazılarında mali vaziyete dair yaptıkları değerlendirmeleri eseri orijinal kılmaktadır. Çakır'ın bu eserinden başka Tanzimat ve Islahat fermanlarının mali yönlerini inceleyen bir makalesi⁶⁶ de yayınlanmıştır.

Türk mali tarihine ilişkin Maliye Bakanlığı'nın yayın hayatına kazandırdığı bütçeler, vergi sistemi ve mevzuatına dair birçok eserden biri de Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin mali idare tarihini ele alan Erdoğan Öner imzalı eserdir.⁶⁷ Yazarın İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde hazırladığı doktora tezini genişleterek meydana getirdiği bu eser, oldukça sistematik bir çalışmadır. Ayrıca kitabın ek kısmında yeralan siyasi, mali, askerî, idari, ekonomik ve toplumsal olayların kronolojik ve karşılaştırmalı sıralaması, görsel malzemeler ve çeşitli Batılı ülkelerdeki maliye örgütünün teşkilatlanmasına dair şematik tablolar hayli ilgi çekici olup, Türk mali tarihine ilgi duyanlara referans olabilecek bir çalışmadır.

64 Yavuz CEZAR, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi, *Toplum ve Bilim*, sayı 6-7, Yaz-Güz 1978, ss. 111-156; "Osmanlı Mâli Tarihinde 'Esham' Uygulamasına İlişkin Önemli ve Örnek Belgeler", *Toplum ve Bilim*, No. 12, İstanbul 1980, ss. 124-144; "Osmanlı Maliyesi'nde Onyedinci Yüzyılın İkinci Yarısındaki İmdadiye Uygulamaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, no. 2, 1984, ss. 69-102.

65 Coşkun ÇAKIR, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

66 Coşkun ÇAKIR, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Mali Boyutları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 362-370.

67 Erdoğan ÖNER, *Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını No. 359, Ankara 2001.

Osmanlı maliyesine ilişkin genel bir bakış veren yukarıdaki eserlerden başka Enver Şapolyo⁶⁸, Halil İnalçık⁶⁹, Taner Timur⁷⁰, Abdüllatif Şener⁷¹ ve Necdet Ekinci'nin⁷² makalelerine de bakılabilir.

3.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Osmanlı mali sistemini ve tarihini konu alan yabancı dilde yazılmış bir çalışma Charles Morawitz'e aittir.⁷³ Morawitz'in 20. yüzyılın ilk yıllarında Fransızca olarak basılan eseri, üçüncü kısmının IV, V ve VIII. bölümleri haricinde, peyderpey *Maliye Mecmuası*'nın 8-11. ciltlerinde 27-40. sayılar arasında yayınlanmıştır. Daha sonra, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu tarafından adı geçen dergide yayınlanan bölümler toplanarak eksik kısımlar tamamlanmadan kitap haline getirilmiştir.⁷⁴ Morawitz kitabında, giriş mahiyetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren mali durumunu zaman zaman istatistikî verilerle yansıtmaya çalıştıktan sonra, devletin gelir ve gider kalemlerini oluşturan vergiler ve devlet dairelerini tanıtmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin aldığı dış borçlar, Düyûn-ı Umumiye ve Osmanlı demiryolları hakkında malumat mevcuttur. Morawitz'in eseri oldukça düzensiz bilgilerden derlenmiş ve belirli yıllara ait verilerden oluşmaktadır. Çalışma doyurucu olmaktan ve Osmanlı maliyesi hakkında genel bir bakış açısını vermekten uzaktır.

Osmanlı Devleti'nin mali tarihine ilişkin en ciddi ve yabancı araştırmacılar tarafından en çok referans gösterilen kaynak Du Velay'ın kaleme aldığı Fransızca yayınlanmış eserdir.⁷⁵ Osmanlı Bankası'nda memur olarak da çalışan Du Velay'ın bu kitabı 1939-1942 yılları arasında *Maliye Mec-*

68 Enver Behnan ŞAPOLYO, "Türk Maliyesinin Tarihçesi", *Çınaraltı Mecmuası*, sayı 75, Şubat 1943, ss. 10-11.

69 Halil İNALCIK, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar", *Tarih Vesikaları*, yeni seri cilt 1, 1(16). Sayı, Ağustos 1955, ss. 128-134.

70 Taner TİMUR, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Maliyesi ve Yönetici Oligarşi Üzerine Notlar", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt X. Sayı 76, 1984, ss. 49- 54.

71 Abdüllatif ŞENER, "İttihat Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (H.Ü. İ.İ.B.İ.F.), cilt 8, sayı 1, 1990, ss. 203-232; "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi", *H.Ü. İ.İ.B.İ.F. Dergisi*, cilt 8, sayı 2, 1990, ss. 49-69.

72 Necdet EKİNCİ, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türk Mali Politikasına Bakış", *Belle-ten*, cilt LV, sayı 214, Aralık 1991, ss. 757-796.

73 Charles MORAWITZ, *Les Finances de la Turquie*, Guilauminet Cie, 14, Rue de Richellieu, Paris 1902.

74 Charles MORAWITZ, *Türkiye Maliyesi*, (der.) Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 188, Ankara 1978.

75 A. Du VELAY, *Essai sur l'Histoire Financière de la Turquie -depuis la règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours-*, Rousseau, Paris 1903, 722 s.

muası'nın 4-7. ciltlerinde 12-26. sayılar arasında *Türkiye Mali Tarihi* adıyla yayınlanmıştır. Daha sonra bunlar Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu tarafından kitaplaştırılarak basılmıştır.⁷⁶ Derginin editörleri, eserde siyasi konulara ilişkin değerlendirmelerin yer aldığı kısmı taraflı olduğu gerekçeyle yayınlamamışlar, Maliye Bakanlığı da eseri, adı geçen mecmuada yayınlanan eksik haliyle kitap haline getirerek basmıştır. Du Velay, eserine Tanzimat öncesi Osmanlı topraklarında uygulanan vergi sistemi ve devletin mali teşkilatlanması ile kısa girizgâh yaparak başlamıştır. İkinci kısımda çalışmanın esas aldığı Tanzimat döneminin, padişahlarından Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876) ve II. Abdülhamit'in eserin yayınlanış tarihine kadar olan saltanat yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemi, dış borçlanma, banka kurulması süreci, Düyûn-ı Umumiye'nin kuruluşu ve faaliyetleri ile başka ülkelerdeki benzeri kuruluşlar, demiryolları vb. konulara değinilmiştir. Du Velay'ın Türkiye maliyesine ilişkin bu eseri yerli ve yabancı araştırmacılarca temel referans kaynağı olmayı hak edecek önemdedir. Çalışma, konuya hakimiyet, ciddiyet ve okuyucuya genel bir bakış açısı kazandırmak gibi özellikler noktasında oldukça tatmin edicidir.

Osmanlı maliyesine ilişkin Çağlar Keyder'in makalesi⁷⁷ teorik bir çalışma olup, mali krizle tüm bir ekonominin seyri arasındaki ilişkinin özdeşleştirilmesinin yanlışlığından bahisle, 1880'lerden itibaren Osmanlı ekonomisinde görülen büyümeye karşılık aynı dönemde dış borçların arttığı gerçeğine dikkatleri çekiyor. Bu çerçevede bürokrasi borçlanırken ekonomide ciddi gelişmelerin olmasını Keyder, yabancı sermayeye açılmakla ekonomik büyüme arasında doğru bir ilişki olmasına ve yine borçlanmaya yol açan mali bunalımın yabancı sermayenin girişinde vasıta olmasına bağlamaktadır. Osmanlı maliyesi üzerine zihinlerini yoran araştırmacılar için Keyder'in incelemesi, kuramsal bir model özelliği ile hayli ufuk açıcıdır. Yazarın Hacettepe Üniversitesi tarafından düzenlenen ekonomi kongresine İngilizce olarak sunduğu bu makale, daha sonraki tarihlerde *Toplum ve Bilim* dergisinde⁷⁸ ve Keyder'in makalelerinin biraraya getirildiği bir kitapta yer almıştır.⁷⁹

76 A. du VELAY, *Türkiye Maliye Tarihi*, (der.) Maliye Tetkik Kurulu, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, no. 178, Ankara 1978.

77 Çağlar KEYDER, "Ottoman Economy and Finances (1881-1918).", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 323-328.

78 Çağlar KEYDER, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1914)", *Toplum ve Bilim*, sayı 8, Kış 1979, ss. 35-43.

79 Çağlar KEYDER, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1983.

Ortadoğu ve özellikle Cumhuriyet Türkiye'si'nin ekonomik tarihi üzerine yazdığı eser ve makalelerle tanınan Z.Y. Hershlag, geç dönem Osmanlı mali tarihine ilişkin bir çalışmaya⁸⁰ da imza atmıştır. Hershlag, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na gelinen süreçte mali ve parasal sistemiyle dış borçlanma sürecini incelemiş, ayrıca farklı yıllara ait bütçe örneklerini sunmuştur. Osmanlı maliyesi hakkında klasik bir çalışma olmakla beraber, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait hayli orijinal yabancı kaynaklara atıf yapılmış olması çalışmayı incelenmeye değer kılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 15. ve 16. yüzyıldaki mali bürokrasideki gelişmeleri açıklarken klasik yaklaşımlara karşı çıkan Linda T. Darling'in bir makalesi bu konudaki bakış açısının bir uzantısıdır.⁸¹ Darling çalışmada 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başlarında Osmanlı mali sisteminde yer alan muhtelif idari kalemlerde mali örgütlenme ve karar alma sürecinde gerçekleşen yayılma ve genişlemeyi ele almıştır. Yazar bu dönemlerin 19. yüzyılda yaşanan mali problemlere neden olarak gösterilen yolsuzluk, kayırmacılık, devletin zaafiyeti ve sıkı merkezîyetçilik vb. nedenlerle açıklanamayacağını iddia ederek bunun, mali ve idari teşkilatlanmada kurumsallaşmanın artışı, karar alma aktörlerinin ve yerlerinin çoğalması ve yeni şartlara uyum gösterme olarak algılanması gerektiğini belirtiyor.

Darling'in *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*⁸² adlı bir başka çalışması Osmanlı mali bürokrasisi ve organlarını, vergi tahrirleri, bunların toplanması ve merkeze aktarılmaları sürecini işlemektedir. Ayrıca Darling, yukarıda bahsedilen makalesinde dile getirdiği görüşleri genişleterek burada yeniden tekrarlamıştır. Darling'in diğer bir incelemesi, Osmanlı mali belgelerinin, devletin gelirleriyle harcamalarının miktar ve niteliğinin belirlenmesinde taşıdığı sorunlar ve bunlara çözüm olabilecek yöntemlere ilişkin görüşlerini içermektedir.⁸³

19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin mali vaziyetine dair, dönemin en büyük siyasi ve ekonomik gücü olan İngiltere'nin Osmanlı

80 Zvi Yehuda HERSHLAG, "The Late Ottoman Finances: A case-Study in Guilt and Punishment", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 297-310.

81 Linda T. DARLING, "The Finances Scribes and Ottoman Politics", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed.: Caesar E. Faraf) içinde, 1993.

82 Linda T. DARLING, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

83 Linda T. DARLING, "Mali Belgeler ve Osmanlı Tarihi: Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1929, ss. 136-141.

masasından sorumlu görevlilerinin hazırladıkları bir dizi rapor yakın zamanda Türkçe'ye çevrilerek kitap haline getirilmiştir.⁸⁴ İngiliz arşivlerinden derlenerek basılan bu eser birinci elden kaynaklara dayanması ve dönemin en büyük emperyalist gücü İngiltere'nin Osmanlı maliyesine dair resmî görüşlerini ifade etmesi açısından hayli önemlidir. Kitapta 1861, 1863, 1869, 1883 ve 1892 yıllarında Osmanlı bütçeleri, mali sistemdeki aksaklıklar, vergilerin tanıtılması ve Düyûn-ı Umumiye'ye dair yazılan raporlar bulunmaktadır.

Austin Henry Layard⁸⁵, Benoit Brunswick⁸⁶, Louis Delaygue⁸⁷, Ed. Théry⁸⁸, Allen Upward⁸⁹, A. Heidborn'un⁹⁰ 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunu konu alan eserleri de Osmanlı maliyesi üzerine yapılmış çalışmalar arasında zikredilebilir.

4. Mali Mevzuata İlişkin Yayınlar

4.1. Türkçe Yayınlar

Ömer Lütfi Barkan Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında muhtelif vilayetlerdeki reayanın devlete karşı yükümlülüklerini düzenleyen kanunları hazırlayarak bu konuda bir ilke imza atmıştır.⁹¹ Üç cilt olarak düşünülmüş olan çalışmanın yalnızca birinci cildi yayınlanabilmiştir. Barkan eserin giriş kısmında sultanların emir ve fermanlarının biraraya getirilmesinin önemine değindikten sonra İslam hu-

84 Nezih VARGAN (ed), *Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892)*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 355, Ankara 2000.

85 Austin Henry LAYARD, *Turkish Budgets and Turkish Finance*, London 1869. Layard (1817-1894), Lord Stratford Canning'in yetiştirdiği bir şahsiyet olarak, İngiltere'de Liberal Parti'den parlamento üyeliği (1852-1857 ve 1860-1869), İngiliz Dışişleri Bakanlığı müsteşarlığı (1852 ve 1861-1866) yapmış, İngiliz sermayeli Ottoman Bank'ın kuruculuğu ve genel başkanlığı, Osmanlı Bankası'nın Londra komitesi başkanlığı (1866-1870), İngiltere'nin İstanbul sefirliği (1877-1880) vb. görevleri yürütmüştür. Ayrıca 1845'de Ninova harabelerini keşfetmiş, Kırım Savaşı, Şark Meselesi ve Ninova üzerine eserler vermiş, arkeolog, siyasetçi, sefir ve aynı zamanda bir casus idi.

86 Benoit BRUNSWICK, *La crise Financière de la Turquie*, Paris 1874. Aynı yazarın *La Banqueroute Turque*, Neuchatel 1916.

87 Louis DELAYGUE, *Essai sur les Finances Ottomans*, Thèse, Paris 1911, 119 s.

88, Ed. THÉRY, *Les Finances Ottomanes*, Paris 1911.

89 Allen UPWARD, *La Turquie Banqueroutière, Considerations Sur l'Etat Financier de l'Empire Ottoman*, Paris 1910.

90 A. HEIDBORN, *Les Finances Ottomanes*, Viyana/ Leipzig 1912.

91 Ömer Lütfi, BARKAN, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Birinci cilt -Kanunlar-*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, 1943. Bu eserin ikinci baskısı 2001 yılında, tıpkıbasım halinde Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi tarafından yapılmıştır.

kuku, Osmanlı teşkilatlanmasının şer'îliği, şeyhülislam fetvalarıyla kanunnamelerin ilişkisi, sultanların kanun koyma yetki ve güçleri, kanunnamelerin uygulamaya dönük sınırları, bunların sistemli olmaktan uzak özellikleri ve eserde alıntılanan çeşitli vilayet kanunlarının önemleri vb. konulara uzunca değinmiştir. Barkan'ın temel tezi İslam ülkeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î hukukla beraber örfi hukukun yanyana varolduğu ve bu nedenle hukuk ve kitap ikiliğinin meydana geldiğine dayanmaktadır.

Maliye Bakanlığı 1909-1918 mali yılları arasında 8 cilt halinde bütçe kanunlarıyla, bunların gerekçelerine ait lâyhaları yayınlamıştır.⁹² Bütçeler ve vergi düzenlemelerine ilişkin kanun maddeleri ayrıca *Düstur*'da da bulunabilir.

Maliye ve Gümrük Bakanlığı'ndan çıkarılan *Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler* adlı eser⁹³ *Düstur*'da yayınlanan ve bütçelerle ilgili hazırlanan kanunlarla belirli yıllara ait bütçe metin ve tablolarının derlenmesinden meydana getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar uygulanan mali mevzuata ilişkin yakın tarihte yayımlanmış hacimli bir eser⁹⁴ Maliye Bakanlığı tarafından 2 cilt halinde basılmıştır. Çalışma, Fatih devrinden başlayarak Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatlanması, muhtelif maliye nezaret ve hazinelerinin kuruluş ve ilga edilmelerine ilişkin nizamnameler ve çeşitli zamanlarda daha spesifik konularda alınan kararlar hakkında Ahmet Akgündüz'ün *Osmanlı Kanunnameleri* adlı eseriyle *Düstur*'da yer alan mali mevzuatın kronolojik biçimde biraraya getirilmesinden ibarettir.

Bunlardan başka Osmanlı vergi mevzuatını konu alan bir başka çalışma⁹⁵ yine Maliye Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.

4.2. Yabancı Dilde Yayınlar

Robert Mantran ve Jean Sauvaget'in birlikte hazırladıkları ve 16. yüzyılda, Suriye Eyaleti'ne bağlı Tripoli, Şam ve Halep kazalarını ilgilendiren mali düzenlemelerin yer aldığı Fransızca eser⁹⁶ önemli bir referans niteliğindedir.

92 *Maliye Nezareti'nce Tertip Olunan ve Meclis-i Mebusan'a Tevdi Kılınan Muvâzene-i Umumiye Kanun ve Esbâb-ı Mûcibe Layihaları*, Maliye Nezareti, İstanbul 1325-1334.

93 Ahmet BAYIR, *Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)*, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını, No. 12, Ankara 1993.

94 *Osmanlı'dan Günümüze Maliye Teşkilatı ve Görevleri Mevzuatı, (1477-1988)*, 2 cilt, Maliye Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü, Sayı: 1998/1, Ankara, Eylül 1998.

95 *Osmanlı Vergi Mevzuatı*, T.C. Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Yayını, No. 348, Ankara 1999.

96 Robert MANTRAN-Jean SAUVAGET. *Règlements Fiscaux Ottomans -Les Provinces Syriennes-*, Beyrouth 1951.

5. 'Diğer' Yayınlar

5.1. Türkçe Eser ve Makaleler

Aşağıda 'diğer' başlığı altında tanıtılmaya çalışacağımız yayınlar Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılmış genel çalışmalar olup, yeri geldikçe Osmanlı maliye tarihine değinen eserler olacaktır. Hasan Ferid'in *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî*⁹⁷ adlı üç ciltlik eseri önemine binâen burada değinilmesi gereken bir başvuru çalışmasıdır. *Meskûkât-ı Şâhâne İdâresi* müdürlüğünü, Osmanlı Bankası'nda devlet adına gözetim görevini yürüten ve *Maliye Mektebi*'nde *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî* hocalığı yapan Hasan Ferid, eserinin birinci cildinde *Meskûkât* başlığı altında madenî paranın görevi, kıymetinin kökenleri, tedavülü, basımı gibi konulara değinmiş ve bu konularda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamaları izah etmiştir. *Evrak-ı nakdiye* adlı ikinci ciltte poliçe, çek, menkul kıymetler, hamiline senet ve kağıt para gibi evrak-ı nakdiye çeşitleri açıklanmış ve yine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbikatı anlatılmıştır. *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî* başlıklı üçüncü ve son ciltte, dünyada ve Osmanlı'da kredi ve bankacılık tarihine, banka çeşitleri, faaliyetleri ve muhasebe uygulamalarına değinilmiştir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan en büyük ve uzun ömürlü banka olan Osmanlı Bankası'na uzunca yer verilerek bu bağlamda Osmanlı maliyesine de değinilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmî tarih yazıcılarının sonuncusu Abdurrahman Şeref'in (1853-1925), 1917 yılından itibaren Sabah ve Vakit gazetelerinde yayınlanan günlük makalelerinin 1978 yılında toplanarak basılması ile ortaya çıkan *Tarih Sohbetleri*⁹⁸ adlı eserde, bütçe açıklarının belirginleşmeye başladığı 19. yüzyılın ilk yarısının sonundan 20. yüzyılın ilk on yılına kadar Osmanlı maliyesindeki bütçe dengesizlikleri, dış borçlanmalar, moratorium ilanı, bunların sonuçları ve yönetim kademesindeki müsrifliklerden dem vurulmuştur.

Osmanlı maliye tarihi üzerine eser veren tarihçilerden biri de Mehmet Zeki Pakalın'dır (1886-1972). *Tanzimat Maliye Nazırları*⁹⁹ adlı ilk eseri küçük hacimli olup, Tanzimat devrinden itibaren Maliye Nezareti'nde görev yapmış belli başlı nazırların kısa hayat hikayelerini, yeri geldiğinde mali olaylara da değinerek anlatmıştır. Pakalın kendisinin de giriş kısmında ifade ettiği gibi eserinde sözkonusu dönemde görev almış tüm bakanları ele almamıştır.

97 HASAN FERİD. *Nakit ve İtibâr-ı Mâlî*, 3 cilt, Matba-ı Amire, İstanbul 1334/1918.

98 ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Konuşmaları*, Kavram Yayınları, İstanbul 1978.

99 Mehmet Zeki PAKALIN, *Tanzimat Maliye Nazırları* -2 cilt, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Pakalın'ın maliye tarihiyle ilgili bir başka eseri *Maliye Teşkilatı Tarihi* adlı çalışması olup, 4 cilt halinde Maliye Bakanlığı tarafından basılmıştır.¹⁰⁰ Pakalın'ın bu incelemesi de doğrudan Osmanlı Devleti'nin maliyesine ilişkin olmayıp Osmanlı maliyesinde başdefterdar, maliye nazırlığı ve vekilliği yapmış kişilerin biyografilerinden ibarettir. Bununla beraber Pakalın, maliyede görev alan bu şahsiyetler hakkında malumat verirken dönemin mali olaylarına da bu vesileyle değinmiştir. Ayrıca eserin birinci cildinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar uzanan süreçte mali teşkilatlanması ve organizasyonu ve geçirdiği aşamalar hakkında yaklaşık elli sayfalık uzunca bir giriş mevcuttur.

Maliye tarihi araştırmaları kategorisine dahil olmasa da Hilmi Yücelen'in Osmanlı mali teşkilatında görev almış şair memurlar ve nazırlara dair pek bilinmeyen eseri¹⁰¹ bu bölümde zikredilmeye değerdir. Başlangıçta, çok kısa olarak Türk mali tarihine ilişkin genel bilgiler verildikten sonra açıklamalı mali terimler sözlüğü eklenmiştir. Eserin geri kalan kısmı (yaklaşık 560 sayfa) kronolojik olarak maliye biriminde hizmet vermiş şair görevlilerin hayatlarına ayrılmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'ndeki mali yapılanma ve iç hazineyi ele aldığı makalesi¹⁰², Osmanlıların mali teşkilatlanmada etkilendikleri unsurlarla, mali tahrirlerin yazılış şekline değinmekte, Osmanlı iç hazinesini ve bunun yanında çeşitli adlarla varolan hazineleri tanıtmaktadır. Topkapı Sarayı Arşivleri'ndeki belgelerden derlenen bu makale oldukça özgün bir yayındır. Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilatlanması hakkında, zaman zaman arşiv belgeleriyle beraber basılı eserlere başvurarak yaptığı çalışma¹⁰³ yukarıda bahsettiğimiz makalesine kısmen benzemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Cumhuriyet'e kadar olan geniş zaman aralığında siyasi, askerî, idari ve mali olaylara kronolojik olarak yer veren bir çalışma da Nihad Sayar'a aittir.¹⁰⁴ Eser, Osmanlı mali tarihine ait bilinen kaynaklardan hazırlanmıştır.

100 Mehmet Zeki PAKALIN, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)* -4 cilt, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No: 180, Ankara 1977.

101 Hilmi YÜCELEN, *Türk Mali Tarihine Toplu Bir Bakış ve Maliyeci Şairler Antolojisi*, Nilüfer Matbaası, İstanbul 1973, 648 sayfa.

102 İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", *Belleten*, cilt XLII, sayı 165, Ocak 1978, 67-93.

103 İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

104 Nihad S. SAYAR, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları*, İkinci baskı, İstanbul 1978.

Osmanlı maliye tarihi hakkında birçok makaleye de imza atan Yavuz Cezar İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nda yayınlanan bir çalışmasında¹⁰⁵ çoklu hazine döneminde, 19. yüzyılın ilk yıllarında tesis edilen *Tersane-i Amire Hazinesi*'nin kuruluş nizamnamesini arşiv belgelerinden çıkararak yayınlamıştır.

Abdüllatif Şener'in Osmanlı mali tarihine ilişkin yayınlarından biri de Tanzimat'ın 150. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen uluslararası bir sempozyuma sunduğu çalışmadır.¹⁰⁶ Makalede, Osmanlı aydınları arasında Tanzimat dönemi (1839-1876) mali düşüncesinin gelişimi, İmparatorluk'ta yayımlanan belli başlı tercüme-telif eserlerle gazete ve dergilerden yola çıkılarak takip edilmeye çalışılmıştır.

Halil Sahillioğlu Osmanlı bütçelerine ilişkin makaleleri dışında, *Türkiye İktisat Tarihi*¹⁰⁷ adlı basılı bir eserinde, kuruluşundan 17. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus ve vergi sayımları ve bunlara dair hazırlanan defterlerle beraber, 16. yüzyıla ait Osmanlı bütçeleri ve kalemleriyle bunların özelliklerine, belirli yıllara ait ayrıntılı dökümler eşliğinde, açıklık getirmiştir.

Ahmet Tabakoğlu'nun *Türk İktisat Tarihi*¹⁰⁸ adlı eserinden, yine Osmanlı Devleti'nin bütçeleri, vergi sistemi, mali teşkilatlanması vb. konularda arşiv kaynaklarıyla zenginleştirilmiş genel bilgilere ulaşmak mümkündür.

Türk modernleşmesi ve batılılaşmasının ilk resmî belgelerinden olan Tanzimat Fermanı'nın hazırlanış ve ilanında doğrudan etkisi olan Mustafa Reşit Paşa'nın hayatı ve yaşadığı dönemin siyasi, idari ve mali gelişmeleri üzerine Reşat Kaynar'ın Başbakanlık Osmanlı ve Topkapı Sarayı arşivlerinden yararlanarak hazırladığı eser¹⁰⁹, Reşid Paşa'nın siyasi hayatı yanında, Tanzimat döneminde yeni vergi düzenlemeleri ve bunların sonuçlarıyla, Tanzimat'ın kazalarda uygulanması için alınan kararların resmî kayıtlarını ihtiva etmektedir.

Osmanlı mali sisteminde bir dönüm noktası olan kağıt paranın (*kâime*) tarihi konusunda Ali Akyıldız'ın çalışmasının da burada zikredilmesi

105 Yavuz CEZAR, "Osmanlı Devleti'nin Mali Kurumlarından Tersane-i Amire Hazinesi ve Defterdarlığı'nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki", *I.Ü.F.M. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, cilt 41 sayı: 1-4, 1985, ss. 361-388.

106 Abdüllatif ŞENER, "Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* 31 Ekim-3 Kasım 1989 içinde, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 215-242.

107 Halil SAHİLLİOĞLU, *Türkiye İktisat Tarihi*, Mentş Kitabevi, İstanbul 1989.

108 Ahmet TABAKOĞLU, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1986.

109 Reşat KAYNAR, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

gerekmektedir.¹¹⁰ 1840 yılındaki ilk basımdan sonra, 1877-78 Rus Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında iki defa yeniden basılan kağıt paralar, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bağımsızlığını şüpheli kılacak olan Osmanlı Bankası'nın kuruluşunda çok önemli bir unsur olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki birinci el kaynaklara çokça yer verilen bu eser, daha çok yarattığı mali bunalımlarla öne çıkan kağıt para basımı konusunda iktisat tarihi araştırmacıları için temel başvuru kaynağı olarak bu konuda, literatürdeki yerini almış nadir eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca kâime tarihine dair Mine Erol'un eseri¹¹¹ de bu bağlamda zikredilmelidir.

Osmanlı finans ve bankacılık tarihi üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Haydar Kazgan'ın birkaç eseri burada zikredilmeye değerdir. Kazgan'ın ilk eseri *Galata Bankerleri*¹¹², 19. yüzyıl Osmanlı iktisat tarihinde çok önemli yeri olan Galata Bankerleri'nin merkezî güçler ve yabancı sermayedarlarla ilişkileri, İmparatorluk'ta kurdukları şirket ve ortaklıklar, kağıt para basımı, iç ve dış borçlanmalardaki konumlarını araştırmaktadır. Daha çok yerli ve yabancı gazetelerdeki bilgi ve belgelerden yararlanılan eser, bu konuda yararlanılması gereken bir kaynaktır. Kazgan'ın ayrıca, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*¹¹³ ve *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Bankacılık Tarihi*¹¹⁴ adlı eserleri yayınlanmıştır. Bunlardan sonuncusu *Finans Dünyası* dergisinde çıkan makalelerinin derlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde, Osmanlı topraklarında Avrupalı sermayedarların sını ve finansal girişimleri, kendi aralarındaki çekişmeler, Osmanlı ülkesinde bankacılığın ortaya çıkışı, dış borçlanma, demiryolları vb. konularda birbirinden kopuk bağımsız yazılar yer almaktadır.

Yukarıda adı geçen araştırmalar yanında Lütfi Güçer¹¹⁵, Erişah Abdurrahimoğlu¹¹⁶ ve Mehmet Esat Sarıcaoğlu'nun¹¹⁷ çalışmalarına da bakılabilir.

110 Ali AKYILDIZ, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

111 Mine EROL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt Para (Kâime)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970.

112 Haydar KAZGAN, *Galata Bankerleri*, Türkiye Ekonomi Bankası Yayınları, İstanbul 1991.

113 Haydar KAZGAN, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

114 Haydar KAZGAN, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul 1997.

115 Lütfi GÜÇER, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı", *İ.Ü.İ.F.M.*, cilt XXIII, 1-2, 1962-1963, ss. 397-416.

116 Erişah ABDURRAHİMOĞLU, "Osmanlı Devleti Merkezi Hazine Teşkilatının Yapısı ve Değerlendirilmesi (1621-1690)", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Nisan 1992, yıl 21, sayı 2, ss. 65-75.

117 Mehmet Esat SARICAĞLU, *Mali Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Merkez-Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

5.2. Yabancı Dilde Eser ve Makaleler

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, askerî, toplumsal durumuyla beraber mali vaziyetine değinen ilk yabancı Jean Henry Abdolonyme Ubucini (1818-1884) adlı bir Fransız tarihçi olmuştur Ubucini'nin Osmanlı Devleti hakkında kaleme aldığı 13 mektuptan oluşan bu eser, 1850 yılı Mart ayından itibaren Fransızca çıkan *Le Moniteur Universel*'de peyderpey yayınlanmıştır. Sözkonusu mektuplar 1851 yılında da toplu halde 1. cilt olarak basılmıştır.¹¹⁸ Daha sonra 1853 tarihinde bu cilt yeniden düzenlenerek 1853 yılında bir daha yayınlanmıştır. Ubucini'nin gayrimüslim Osmanlı reâyâsını tanıttığı 2. cilt ise *Les Raias* (Reâyâlar) adıyla 1854 tarihinde kitaplaştırılmıştır. Yaklaşık bir asır sonra Ubucini'nin mektuplarının 1. cildi, ilk olarak Tercüman Gazetesi tarafından 2 cilt halinde çıkarıldı.¹¹⁹ Aynı eserin 1. cildi *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* adıyla bu kez tek cilt halinde yeniden yayınlandı.¹²⁰ Eserin dokuz numaralı mektubu Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesine ayrılmıştır. Bu bölümde yaklaşık elli sayfada Osmanlı'nın gelir ve harcama kalemlerinin istatistiki verilerle desteklenerek ayrıntılı dökümü yapılmış, Tanzimat sonrası gerçekleştirilen mali ve parasal reformlara değinilmiş ve 1850 yılına ait gelir-gider bütçesi verilmiştir. Ubucini'nin ayrıca Osmanlı maliyesine de değindiği *La Turquie Actuelle* adlı 1855 tarihli başka bir kitabı yayınlanmıştır. Bu eser de 2 cilt halinde Tercüman eserleri serisinden 1977 senesinde Türkçe'ye çevrilerek basılmıştır.

Osmanlı mali tarihine ilişkin bilgiler içeren yabancı dilde bir çalışma, İstanbul'da Fransız sefaretî tercümanlığını yapan François Alphonse Bélin'e aittir. *Journal Asiatique* dergisinde "*Essai sur l'Histoire Économique de la Turquie*" adıyla makale şeklinde Fransızca kaleme alınan çalışma daha sonra ayrı basım halinde yayınlanmıştır.¹²¹ Eseri T.B.M.M. kütüphanesinde bulup okuyan İstanbul milletvekili Ziya Karamursal çalışmayı Türkçe'ye çevirmiş ve bu çeviri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılmıştır.¹²² Aynı eser 1999 yılında Gündoğan yayınları tarafından Oğuz Ceylan imzasıyla

118 Jean Henry Abdolonyme UBUCINI, *Lettres Sur la Turquie*, (Türkiye Üzerine Mektuplar), Paris 1851.

119 J. H. A. UBUCINI, *Türkiye 1850 -2 cilt*, (çev. Cemal Karağaçlı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ts.

120 M.A. UBUCINI, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

121 M. BÉLIN, *Essai Sur l'Histoire Économique de la Turquie d'après les Ecrivains Originaux*, Paris 1865.

122 M. BELIN, *Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler*, (çev. M. Ziya), M.E.B. Yayınları, İstanbul 1931.

çevrilip geniş bir tanıtım yazısı eklenerek basılmıştır.¹²³ Çevirilerde yazarın adı M. Belin şeklinde verildiğinden, kitabın kapağına bakıldığında yazarın isminin baş harfinin 'M' harfi ile başladığı izlenimi uyanmaktadır. Fransız vatandaşı olan Belin'in soyadının önüne konulan bu harf büyük olasılıkla Fransızcada erkek şahıslara hitaben kullanılan ve 'bay' anlamına gelen 'monsieur' (mösyö) kelimesine işaret etmektedir. Kitap dönem olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun, kuruluşundan başlayarak 1863 yılına kadarki zaman dilimi içinde kronolojik olarak siyasi, iktisadi ve mali tarihini ele almaktadır. Bu çalışmada mali konularla ilgili olarak Osmanlı paraları, mali idare ve kayıtlar, çeşitli hazineler hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Ayrıca, Osmanlı maliyesinde uygulanan muhasebe usulü ve belirli yılların bütçeleri hakkında ayrıntılı dökümlerle beraber bu sahada yapılan ıslahatlara da değinilmiştir.

Osmanlı maliyesine değinen bir başka erken tarihli yabancı dilde özgün bir eser Mordtmann Andreas David (1811-1879) tarafından 1877 ve 1878 yıllarında 2 cilt halinde Almanca yayınlanan *Stambul und das Moderne Türkentum*¹²⁴ adlı çalışmadır. Batılı Doğubilimciler tarafından eserlerine dikkat çekilen Mordtmann'ın bu çalışması *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* adıyla Türkçeye çevrilerek tek cilt halinde basılmıştır.¹²⁵ Mordtmann 1846 yılında İstanbul'a gelerek ticaret mahkemelerinde Osmanlı yargıcı olarak çalışmış, daha sonra Mülkiye Mektebi'nde coğrafya ve istatistik hocası olarak hizmetini sürdürmüştü ve ölümüne kadar İstanbul'da kalmıştır. Mordtmann, eserinin ilk cildinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, askerî ve mali işleyişi konusunda görüş ve yorumlarını ifade etmektedir. Osmanlı maliyesiyle ilgili esas mühim olan kısım eserin Almanca baskısının ikinci cildi olup, 19. yüzyılın ikinci yarısından 1875 yılındaki moratoryum ilanına kadar mali durum, yıllık gelir-gider bütçelerine ilişkin rakamsal veriler ışığında gözönüne serilmektedir.

Fransa'nın Belgrad konsolosu olan Edouard Engelhardt'ın 1882-1884 yılları arasında Fransızca kaleme aldığı eseri¹²⁶, II. Mahmut'ın saltanat yıllarının ortalarından 1882 yılına kadar Osmanlı topraklarında yaşanan toplumsal, siyasal, iktisadi ve mali gelişmeler hakkında hayli yetkin gözlemler

123 M. BELIN, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, (çev. Oğuz Ceylan), Gündoğan Yayınları, Şubat 1999.

124 Andreas David MORDTMANN, *Stambul und das Moderne Türkentum*, Leipzig 1877.

125 A. D. MORDTMANN, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (çev. Gertraude Habermann-Songu), Pera Yayıncılık, İstanbul 1999.

126 Edouard ENGELHARDT, *La Turquie et le Tanzimat, ou l'Histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman Depuis 1826 jusqu'à nos jours* -2 cilt, Paris 1882-1884.

ışığında tarihsel bir bakış vermektedir. Mali tarihimize ilgili olarak yazar, parasal istikrarsızlık ve gerçek bütçelerin yapılmayışı, mali düzensizlik, memurların yolsuzlukları, vergi düzenlemelerindeki usulsüzlükler ve gecikmelere vs. gönderme yapmıştır. Engelhardt'ın bu eseri 1910 yılında Ali Reşad tarafından Türkçe'ye çevrilip basıldıktan¹²⁷ sonra, 1976 senesinde Milliyet Yayınları¹²⁸, Kasım 1999 tarihinde de Kaknüs Yayınları tarafından Ali Reşad çevirisi temel alınarak yeniden basılmıştır.¹²⁹

Osmanlı'da Parvus Efendi ismiyle tanınan Alexander İsrail Help-hand'ın (D. 1867-69) Marksist görüşleri nedeniyle 1905'te Rusya'da bulunduğu sırada yakalanıp Sibirya'ya sürülürken kaçarak Türkiye'ye sığındığı dönemde (1910 yılı sonları-1915), daha çok emperyalist güçlerin finans kapital yoluyla Osmanlı maliyesi üzerinde kurdukları mali hegemonyalarını açığa çıkarmaya yönelik Osmanlıca kaleme aldığı eser¹³⁰ bu konuda yayınlanmış en doyurucu ve yetkin yayınlardan biridir. Parvus'un çalışmasını Muzaffer Sencer yeni Türkçe'ye çevirerek yayınlamıştır. Sencer esere, bir önsözle, yine 1970'lerin Türkiye'sinde yaşanan dış borç meselesi hakkında kendisinin kaleme aldığı bir değerlendirme yazısı ve Parvus'un 1911 yılında çıkmaya başlayan *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmış makalelerini de eklemiştir.¹³¹ Kitapta, Osmanlı Devleti'nin 1875 yılındaki mali iflas sürecine kısaca değinildikten sonra esas olarak Duyûn-ı Umumiye İdaresi ve genel borçlar üzerine değerlendirmelerde bulunulmuş, Osmanlı halkının ürettiği milli servetin emperyalist güçlerce Avrupa'ya aktarılışında kurulan mekanizma gözler önüne serilmiştir.

Türkiye'nin mali tarihine ilişkin bir başka kaynak Donald C. Blaisdell'in ağırlıklı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ni konu alan eseridir.¹³² Bu eser 1931-32 yıllarında Hazım Atıf Kuyucak tarafından Türkçe'ye çevrilerek İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi'nin 50-58. sayıları arasında yayınlanmıştır. Blaisdell'in bu çalışması daha sonra 1979 yılında kitap halinde basılmıştır.¹³³ Blaisdell eserinde, herhalde Amerikalı olması nede-

127 ENGELHARDT, *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmâniyyenin Târih-i Islahâtı 1826-1882)*, (çev. Ali Reşad), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1328.

128 ENGELHARDT, *Tanzimat* (çev. Ayda Düziçi), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

129 ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, (çev. Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul Kasım 1999.

130 PARVUS, *Türkiye'nin Can Damarı*, İstanbul 1330.

131 PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Mâli Tutsaklığı*, (yayınlayan Muaffer Sencer), May Yayınları, İstanbul 1977.

132 Donald Christy BLAISDELL, *European Financial Control in The Ottoman Empire, : a study of the establishment, activities and significance of the Ottoman Public Debt*, New York 1929, 243 s.

133 D. C. BLAISDELL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi –Düyûn-ı Umumiye-*, (çev. Ali İhsan Dalgıç), Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.

niyle Avrupalı devletler, sermayedarlar ve Düyûn-ı Umumiye hakkında, Batılı araştırmacıların aksine kanaatlerini oldukça rahat ifade etmiştir. Yazar emperyalizm ve mali sermaye konularında teorik tartışmalara da girdiği kitabında önce Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ortalarındaki mali örgütlenmesindeki zaafiyet vb. dahili sorunlarına değindikten sonra, dış borçlanmanın başlaması, mali iflas ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu, mahiyeti ve faaliyetleri konusunda oldukça değerli bilgiler aktarıyor. 1922-1925 yılları arasında Robert Kolej'de öğretim üyeliği de yapan Blaisdell'in, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin arşivleri ile bu kurumun yerli ve yabancı yetkililerinden faydalanarak hazırladığı bu çalışma Düyûn-u Umumiye'nin tarihine ilgi duyanlar için vazgeçilmez bir referanstır.

Reform in the Ottoman Empire -1856-1876, adlı eseriyle tanıdığımız Roderic H. Davison'un Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sisteminde bir dönüm noktası olan kâime basımı üzerine olan makalesi¹³⁴ burada zikredilmelidir. Yazarın, Osmanlı'da ilk kağıt para (*kâime*) basımının nedenlerini ve bu süreci ele aldığı makalesi, kâimenin ilk basıldığı 1840 ile ilk defa faizsiz kâime basıldığı 1852 arası yılları konu almaktadır. Davison, kağıt para serüveninin ilk dönemi olarak nitelendirdiği 1840-1852 yılları arasında kâimenin, hazinenin içinde bulunduğu krizi aşmak ve İstanbul'da tedavül vasıtası olması hususlarında araç olarak düşünüldüğünü iddia ediyor. Yazar makalesinin sonuç cümlelerinde, kâimenin bu iki temel fonksiyonu sözkonusu dönemde başarı ile gerçekleştirdiğini iddia etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali sistemine yönelik malumat bulunabilecek bir başka yayın, aralarında Halil İnalçık ve Şevket Pamuk'un da bulunduğu tarihçilerin hazırladıkları İngilizce eserdir.¹³⁵ 1994 yılındaki ilk baskıdan sonra 1997 yılındaki ikinci baskıda iki cilt halinde basılan eserin ilk cildi tamamen Halil İnalçık'ın kaleminden çıkmıştır. Birinci cilt 2000 yılında Eren Yayıncılık tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹³⁶ Eserin ikinci cildinin çevirisi de yakın bir tarihte aynı yayınevi tarafından neşredilecektir.

James Lewis Farley¹³⁷ ve John Holmes'un¹³⁸ eserleri Osmanlı maliyesi-

134 Roderic H. DAVISON, "The First Ottoman Experiment with Paper Money", *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977 Hacettepe Üniversitesi*, (ed. Osman OKYAR ve Halil İNALCIK), Ankara 1980, ss. 243-251.

135 Hali İNALCIK ve Donald QUATAERT (ed.), *An Economic Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994.

136 Hali İNALCIK ve Donald QUATAERT (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -1300-1600*, cilt 1, (çev. Halil BERKTAY), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

137 James Lewis FARLEY, *The Decline of Turkey, financially and politically*, second edition, London 1875. Bu eserin yanında Türkiye üzerine yazdığı ve 19. yüzyılda yayınlanmış ona yakın kitabı daha olan Farley, Osmanlı Bankası'nda da görev yapmıştır.

ne yer veren çalışmalar olarak zikredilebilir. Yine, Charles Issawi'nin *The Economic History of Turkey* adlı eserinin¹³⁹ maliyeye ayrılan yedinci bölümünde, 1800-1844 yıllarına ait Osmanlı Devleti'nin gelir ve giderleriyle belirli kazalarda toplanan vergileri konu alan ve genelde İngiliz arşivlerinden elde edilen yazışmalardan alıntılar yapılmıştır.

Adrien Biliotti¹⁴⁰, André Autheman¹⁴¹ ve Christopher Clay'in¹⁴² eserleri her ne kadar Osmanlı Bankası'nın tarihini konu alsada, sözkonusu kurumun tarihini Osmanlı maliyesinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren içine düşüğü bunalımdan bağımsız düşünemeyeceğimizden, adları geçen yazarların çalışmalarında Osmanlı Devleti'nin mali tarihine ait zengin bilgiler mevcuttur.

Sonuç

Yukarıda Osmanlı maliye tarihini dolaylı veya doğrudan inceleme konusu yapan Türkçe ve yabancı dilde yayınlanmış makale ve kitapları tanıtmaya çalıştık. Bunlardan yabancı dilde yayınlananlar büyük oranda Tanzimat ve sonrasını incelemektedir. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Birincisi Tanzimat döneminin yakın bir yüzyıl olması nedeniyle arşiv ve ikinci el kaynakların hem daha çok hem de daha kolay ulaşılabilir olmasıdır. Diğer bir sebep Tanzimat döneminin, Osmanlı İmparatorluğu'na *hasta adam* sıfatının yakıştırıldığı, Avrupa karşısında siyasi ve iktisadi zaafalarının keşiflediği bir devre olmasıdır. Bu bağlamda Tanzimat dönemi ve takip eden yıllar, İngiltere başta olmak üzere Batılı idarecilerin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde hesaplar yaptıkları ve özellikle dış borçlanmayla ilgili olarak Osmanlı maliyesi hakkında bilgi topladıkları bir zamandır. Bu sebeplerden dolayı daha çok 20. yüzyılın ilk on yılında olmak üzere birçok Batılı gözlemci ve araştırmacının Osmanlı maliyesi üzerine eserler kaleme aldıkları gözlenmektedir.

Tanıtmaya çalıştığımız yayınlar arasında maliye tarihimizi geniş zaman dilimi içinde ele alan çalışmalar *Giriş* bölümünde de ifade ettiğimiz gibi çoğunlukla durum tespiti yapmışlar ve daha çok yabancıların dile getirdikleri klasik modernleşmeci ve ilerlemeci tezleri tekrarlamışlardır. Bu çer-

138 John HOLMES, *Commercial and Financial Aspects of the Eastern Question*, London 1877.

139 Charles ISSAWI, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London 1980.

140 Adrien Pierre Marie BILIOTTI, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1909.

141 André AUTHEMAN, *La Banque Impériale Ottomane*, Paris 1996.

142 Christopher CLAY, *Gold For The Sultan*, London 2000.

çevrede Osmanlı maliye tarihinin köşe taşları değerlendirilirken yapılan analizler ya yolsuzluklarla ya da değişime ayak uyduramamakla açıklanmıştır. Bu analizlere yerli araştırmacılar Batı emperyalizmi faktörünü eklemişlerdir. Kanaatimizce Osmanlı idarecilerinin krizleri aşmaya ve değişime intibak etmeye çalışırken referans aldıkları siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel kodların da analize tabi tutulması sözkonusu geniş zaman dilimini yorumlamada ufuk açıcı olacaktır.

On Ottoman Finance Literature

Kaya BAYRAKTAR

Abstract

The literature on the Ottoman Finance is large and extensive. One can identify two peculiarities in these studies: The first one is that most studies concentrate mostly on the nineteenth century as a result of a growing foreign indebtedness of the Ottoman Empire beginning in the middle of this century. The second one is that they, with few exceptions, exhibit more of a statistical evaluation of the state's finance rather than a critical one in the historical context; hence, they do not intend to find answers for questions such as why Ottoman bureaucracy could not meet the new needs of the Empire. The aim of this study is to introduce this literature in which local and foreign authors discuss different aspects of the Ottoman Finance.

